

Religió i identitat en la diàspora Armènia a Barcelona

Treball final del grau en Antropologia Social i Cultural

Estudiant: Clara Garcia Blanch

claragarcia Blanch@gmail.com

Curs 2012-2013

Tutora: Sílvia Bofill

RESUM

Armènia és un petit país cristià del Caucas. Els armenis i les armènies de Barcelona, arribats des dels anys 90 després de la caiguda del règim de la URSS, formen part del que tant els mateixos armenis com aquells que n'estudien la història anomenen la segona diàspora armènia. Aquest article tracta el paper de la religió armènia en la vivència de la diàspora, a partir de la història del país i de l'església Apostòlica Armènia, així com del treball de camp consistent en entrevistes a armenis i l'observació de diferents misses celebrades a Barcelona. Les entrevistes ens parlen no tan sols de la història del país sinó de l'experiència de vida del fet religiós de l'armeni en la diàspora, i com aquesta experiència connecta amb la identitat cultural armènia.

PARAULES CLAU

Religió, diàspora, doble absència, transnacionalisme, identitat, Armènia.

ÍNDEX

Introducció	3
L'encontre amb Armènia	3
Les diàspores armènies	5
L'Església Apostòlica Armènia	7
La diàspora i el transnacionalisme	8
Religió i identitat armènia	11
La vivència íntima de la religió en l'experiència quotidiana de la migració	14
Religió i discurs polític	17
Conclusions	19
Bibliografia	20

INTRODUCCIÓ

Armènia és un país cristià del Caucas que fa frontera amb Turquia i Azerbaidjan a l'oest i l'est, i amb Geòrgia i Iran pel nord i pel sud.

La majoria d'armenis de Barcelona hi van arribar en el que s'ha anomenat la segona diàspora armènia, moviment migratori a partir dels anys 90 en el context de la caiguda del règim soviètic a Armènia.

Una breu contextualització històrica i de l'església Armènia, mostren el vincle entre història i identitat. En aquest lligam hi ha la diàspora, fenomen que tant a nivell conceptual com a nivell pràctic d'aquells que l'experimenten, connecta les pròpies vivències amb la història i la religió d'un país. En les entrevistes realitzades a Barcelona de Gener a Maig del 2013, es parla de la història d'Armènia, sobretot del genocidi de principis de segle XX i del posterior règim soviètic, però també de la pròpia experiència migratòria i el contacte constant d'aquesta amb la història del país d'origen. Els armenis em parlen també de la religió armènia, així com de l'experiència de vida del fet religiós en la diàspora i el vincle d'aquesta amb la identitat. Partint de les experiències quotidianes dels subjectes, em proposo tractar l'experiència de vida del fet religiós, veure si connecta amb el país d'origen, Armènia, i quina posició ocupa en la relació amb la identitat: quin paper té la religió en l'experiència migratòria dels armenis a Barcelona? Què és significatiu i rellevant del fet religiós per ells? S'ha resignificat la vivència religiosa en la diàspora? Quins temes es posen en joc quan se'ls pregunta per la religió?

L'ENCONTRE AMB ARMÈNIA

Aviat farà un any que vaig sentir parlar sobre Armènia per primera vegada, de la mà de la L.T. La L.T. de la ciutat santa d'Armènia, Echmiadzin, i fa 6 anys que va venir a viure a Barcelona, on treballa de dona de fer feines. Li vaig fer la primera entrevista atreta per la seva relació amb les imatges religioses que pel que tenia entès, eren importants en la religió del seu país. Amb aquest mateix objectiu vaig proposar-li d'anar a l'església Ortodoxa del carrer Aragó¹, mentre ella em deia que a Armènia, les esglésies no eren exactament així. Al cap d'uns mesos, el març del 2013, vaig entrevistar-la per segona vegada amb noves preguntes de recerca, que són les que han guiat la meua investigació.

¹ Parròquia ortodoxa de la Protecció de la Madre de Dios. Patriarcat de Sèrbia.

Aquell mateix dia la L.T. em va posar en contacte amb la L.N., una amiga seva també d'Armènia. Llavors van començar per mi les dificultats: després de l'entrevista amb la L.N vaig necessitar més d'un mes per poder tornar a establir contacte amb algun armeni disposat que l'entrevistés. Durant aquestes setmanes vaig intentar contactar amb les associacions d'armenis i els responsables de l'església, però les dades que en tenia (d'internet, del 010, i de la L.N.) no em responien, i sempre que m'hi dirigia en persona, no hi havia ningú. Tampoc resultava fàcil que la L.N. o la L.T. animessin a algun dels seus coneguts armenis a participar en la investigació.

Finalment el diumenge 21 d'abril vaig visitar la parròquia de la Mare de Déu dels Àngels amb l'esperança que aquell dia s'hi reunís algun armeni, i així va ser. Aquell diumenge l'església era plena, perquè era una missa de commemoració del genocidi armeni, el 24 d'abril de 1915. En acabar la missa vaig concertar una entrevista amb el pare S. (vicari de l'Església Armènia a Catalunya), amb la T.R. (violinista coneguda de la cantant de la missa), i amb en Joan Santmartí (cònsul honorari d'Armènia a Catalunya). La T.R. a la vegada em va donar el contacte de la T.M. (filòloga membre de l'associació d'armenis ACAB) i en S.G. (president de l'associació ACAB); el pare S., de la R.L. (amiga del pare S., membre de la comunitat religiosa armènia en la diàspora de Barcelona) i en K.M. (doctor en medicina, president de la comunitat religiosa armènia en la diàspora de Barcelona); en Joan Santmartí, d'en S.J. (estudiant, president de l'associació d'armenis ARARAT)...i d'aquesta manera es va anar desenvolupant el treball de camp que ha consistit en la realització d'entrevistes a armenis i armènies que viuen a Barcelona², visita a l'associació Cultural Armènia de Barcelona-ACAB HAY TUN (Casa Armènia) i observació de 3 misses de diumenge (Abril, Maig i Juny). Aquestes dues experiències m'han facilitat també conèixer a d'altres armenis i poder-hi conversar.

---

2 He entrevistat a 9 armenis (5 dones i 4 homes), a alguns els he pogut fer més d'una entrevista o fer entrevistes més profundes, en d'altres casos, he realitzat entrevistes grupals que han pres la forma de converses, com quan vaig visitar l'ACAB o el pare S. convidava a amics a les nostres trobades, de manera que he tingut l'ocasió de conversar també amb altres armenis. D'altra banda, he realitzat una entrevista al cònsul d'Armènia a Catalunya, Joan Santmartí, que a més a més d'una contextualització, m'ha ofert una visió etnogràfica des d'un altre punt de vista.

LES DIÀSPORES ARMÈNIES

"Echadles al desierto sin pan ni agua. Quemad sus hogares e iglesias. A ver si ya no sonríen, ni cantan ni rezan. Pues cuando dos armenios se juntan en cualquier parte del mundo, allí se levanta una nueva armenia". Saroyan, armeni.³

El genocidi armeni dut a terme per part dels turcs a partir del 1915, és un fet històric del qual tots els armenis entrevistats m'han parlat⁴. Hi posaven èmfasi, semblava que volguessin assegurar-se que n'estava assabentada i coneixia realment els fets. La seva manera d'explicar-m'ho em transmetia la convicció que si una persona vol conèixer Armènia, ha de conèixer incondicionalment aquests fets. A l'hora, és la seva lluita, donat que Turquia encara no l'ha reconegut. Una lluita pel reconeixement de la massacre que es vincula amb la identitat armènia, amb el respecte pels avantpassats víctimes d'aquest episodi i amb la memòria històrica. Alguns verbalitzen directament el vincle del genocidi i el seu reconeixement, amb la pròpia identitat armènia: "Es parte de nuestra historia, de nuestra identidad" (T.M.) i parlen de la necessitat del seu reconeixement "para tranquilidad del alma" (K.M.).

Cal tenir en compte que els actes del genocidi es van iniciar al segle XIX en motiu de la divisió per part de l'Imperi Otomà entre crients fidels musulmans i creients infidels (Artzruní 2010:335). A partir de 1911, la revolució nacionalista radical dels Joves Turcs va suposar l'aniquilament de part de la població armènia d'Adana, amb l'objectiu d'eliminar les nacions musulmanes de l'Imperi. Durant la primera guerra mundial, els armenis, donada la seva situació geogràfica es van veure forçats a lluitar en els dos bàndols, tant amb Rússia com amb l'Imperi Otomà (Artzruní 2010:336).

La primera guerra mundial va donar l'oportunitat als Joves Turcs de dur a terme el projecte d'eliminació del poble armeni.[...] Comença a Constantinoble la nit del 23 al 24 d'abril amb l'arrest de polítics, eclesiàstics, periodistes, advocats i homes de lletres. Sota el fals pretext que els armenis estaven a punt d'emprendre una revolta, es van començar a organitzar deportacions massives. En 3 anys més o menys 1 milió i mig d'armenis van desaparèixer. Milers de fugitius es van escampar pels camps de Pròxim Orient o van pasar cap al Caucas (Beledian 1994:24)⁵.

És per això que la data que marca la commemoració del genocidi és la d'aquella nit

---

3 Citació de l'encapçalament. Font: Artzruní (2010)

4 Aquest és un aspecte remarcable de les entrevistes. A banda de la pregunta amb la que hagi començat, en totes les entrevistes (a excepció de la L.T.) m'han parlat abans que res sobre el genocidi i el paper d'aquest en la història d'Armènia.

5 Traducció de l'autora del francès de totes les citacions de Beledian.

de 1915. Artzruní relata els assassinats, les deportacions, els camps de concentració, l'apropiació dels béns armenis i la destrucció dels seus símbols i edificis religiosos, un pla d'extermini dut a mans pel govern otomà (Artzruní 2010:337-351). "Entre 1915 y 1916 fueron exterminados más de un millón de armenios, la Armenia Occidental fue despoblada y devastadas innumerables riquezas y tesoros culturales" (Artzruní 2010: 344). El genocidi va donar peu a la fugida en massa de molts dels que van sobreviure als deserts de Síria, el destí dels quals va ser sobretot cap a Amèrica i França.

Quan es parla de la primera diàspora armènia, es fa referència a aquest moviment. Segons Beledian, escriptor armeni de la diàspora, l'església va jugar el seu rol d'unió en aquells temps de dispersió (1994:27).

Hi ha un altra fase en la història armènia del segle XX que cal destacar si es vol comprendre l'experiència dels armenis entrevistats, i és Armènia sota la dictadura comunista (1921-1991). Segons Beledian, en aquest període la història d'Armènia coincideix amb la de la URSS: s'hi aplicava la mateixa política anti-burguesa i antireligiosa (1994:25). Es tancaren esglésies i seminaris i es buscava minar l'autoritat eclesiàstica. Si bé va continuar existint la figura del catolicós, la seva elecció es manipulava per impedir l'accés a l'autoritat religiosa per part de possibles contraris al règim.

El 1988 hi hagué un terratrèmol a Armènia que tingué greus conseqüències socioeconòmiques en destruir part de les indústries del país. A partir de llavors, succeïren un seguit de fets que van deixar a Armènia en una situació de misèria i que va conduir a una nova onada migratòria, la segona diàspora armènia. El 1991 Armènia va esdevenir una república independent. Tot i lliurar-se del règim soviètic, passà a tenir una dependència econòmica de Rússia molt gran. D'altra banda, entrà en guerra amb Azerbaidjan pel territori del Karavaj, on intervingué Rússia per interessos del petroli. A més a més, Armènia patia un bloqueig de fronteres a est i oest, per part d'Azerbaidjan i Turquia.

Mentre que la diàspora arrel del genocidi ho és per la supervivència, la diàspora dels anys 90 és per motius econòmics, d'estímuls acadèmics i laborals i és la que viuen els armenis i les armènies de Barcelona amb els que he parlat durant el treball.

L'ESGLÉSIA APOSTÒLICA ARMÈNIA

Diu Beledian: "Els armenis es tenen per la tradició més antiga de l'església universal" (1994:32). Armènia té una religió pròpia que forma part de les esglésies ortodoxes orientals. En aquest punt pot haver-hi algun malentès, donat que alguns armenis amb els que he parlat es refereixen a la seva religió com a ortodoxa, mentre d'altres diuen que l'Església Armènia no té res a veure amb els ortodoxos. La lectura i les explicacions del doctor Sebastià Janeras (doctor en ciències eclesiàstiques orientals) d'una banda i del doctor K.M. (armeni, doctor en medicina) per una altra al respecte resulten força aclaridores.

L'església Apostòlica Armènia pot anomenar-se ortodoxa en dos sentits. D'una banda tenint en compte el significat etimològic del terme provinent del grec, *de recta doctrina o de recta glòria* (Janeras 2011:19, 270). El doctor Janeras em va explicar⁶ que de fet en aquest sentit podem dir que tota església és ortodoxa. D'altra banda, específicament es pot entendre ortodoxe com a oposat a catòlic, designant les esglésies de ritu bizantí no unides a Roma; i aquí ve de nou una dificultat, ja que s'anomenen també ortodoxes les esglésies orientals, com l'armènia, però no *ortodoxes* (ritu bizantí) sinó *ortodoxes orientals*.

Un aspecte de la història de l'Església Armènia destacable per al fenomen estudiat és que en la formació de les esglésies orientals (segle VIII), l'Església Armènia no es deriva de cap dels quatre patriarcats (Alexandria, Antioquia, Jerusalem i Constantinoble) sinó de la mateixa Armènia, llavors un territori cristià fora dels quatre patriarcats d'orient (Janeras 2011: 27, 28). D'altra banda si hi ha un episodi que els armenis destaquen de la seva història, és que van ser el primer poble en reconèixer el cristianisme com a religió oficial d'Estat l'any 301. "Armenia desde que aceptó la religión cristiana, ha sufrido, ha sufrido históricamente" (K.M.).

Aquests fets ens parlen de la condició original i única de l'Església Apostòlica Armènia des del seu origen, que els armenis entrevistats ressalten quan me'n parlen, explicant-me característiques úniques de la seva església.

Consta d'un patriarca catolicós i d'una ciutat Santa, Echmiadzin. Quan els armenis m'ho expliquen, em fan una comparació amb el papa i el Vaticà de l'Església Catòlica, deixant ben clar que la d'Armènia, tot i ser també cristiana i apostòlica, és una altra església: "Nosotros tenemos nuestro papa a parte" (K.M.).

---

6 Entrevista realitzada el maig del 2013.

La L.N. m'explica que les esglésies d'Armènia estan fetes d'una pedra especial, pròpia del país i que l'Església Apostòlica Armènia consta de símbols religiosos únics, com les creus de pedra (Khatchkar⁷) i de cants religiosos característics⁸. La L.T. i la T.M. m'han parlat de la importància d'encendre una espelma i fer-la cremar quan es va a l'església, i la dificultat de mantenir aquesta pràctica a les esglésies de Barcelona: "No te da la tranquilidad que te da cuando uno pisa un edificio sagrado. Está bien tener el sacerdote aquí, pero la vela que pones, no sientes lo mismo, y somos mucho de poner velas" (T.M.).

Tots aquests trets fruit d'una cultura milenària s'han mantingut durant segles malgrat la situació geogràfica d'Armènia, un petit país cristià rodejat de països musulmans. Tant la T.R. (violinista que vaig conèixer a la missa del genocidi) com en S.J. (president de l'associació armènia ARARAT), me'n parlen: "Es un país muy pequeño colocado en un sitio no idóneo. ¡Islam! O te mantienes fuerte en tus creencias y religión o te dejas arrastrar" (T.R.).

"Nosotros, si no, ya habríamos desaparecido. [...] La iglesia más antigua del mundo y en medio de países musulmanes" (S.J.).

LA DIÀSPORA I EL TRANSNACIONALISME

Hi ha determinats conceptes que m'han ajudat a problematitzar i qüestionar el que observava en el treball de camp. A continuació en faig una breu definició i descripció de quina manera, a mode de prisma des del que observar, els he incorporat a la realitat estudiada.

Els estudis i definicions sobre diàspora⁹ són múltiples i a més a més no coincidents. Quan el lector s'hi enfronta, la diàspora pot acabar semblant un ens amb vida pròpia que per molt que volguem definir se'ns escapa de les mans. En el meu cas he decidit

---

7 "Els Khatchkar són les pedres on s'hi escolpeix una creu. Molt característiques de l'escultura, és l'espiritualitat armènia. Es troben isolades o en grup, de vegades en plena natura, a l'aire lliure, en una gruta, en un monument religiós, en un convent, o directament encastades en el mur d'una església. L'art dels Khatchkar va ser interromput durant els dos darrers segles i s'ha reprès des dels anys 60. Els Khatchkar són nombrosos també en els cementiris. Els Khatchkar són objecte d'un veritable culte popular" (Beledian 1994:113).

En S.D. i la T.M. m'han explicat que actualment encara es dona la destrucció de Katchkar a Turquia. A Montjuïc se'n va construir un. Els armenis acostumen a aixecar-ne un a cada indret del món on es troba una comunitat armènia.

8 "La música litúrgica té un paper important en la religió armènia i els ritus. La transmissió oral i la improvisació continuen sent una cosa important en aquesta tradició" (Beledian 1994:122).

9 Clifford (1994), Evans i Mannur (2003), Johnson (2012), Levitt (2001), Vertovec (2000).

fer-ne ús, d'una banda, perquè ha aparegut com a concepte èmic en el treball de camp, i és que diàspora pot resultar també una eina de definició, explicació i identificació per als seus narradors¹⁰. D'altra banda, no es pot perdre de vista que el concepte, a més de ser una teoria que ens ajuda en l'anàlisi de la realitat observada, és el nom que històricament se li ha otorgat¹¹: *diàspora armènia*, de la mateixa manera que es coneix el concepte, en un sentit original, lligat a la diàspora jueva o la diàspora grega¹²:

Diaspora studies have gone beyond their traditional focus on the Jewish, Greek and Armenian experiences to cover other migrant experiences because these earlier groups provide a model for contemporary groups seeking to survive displacement and preserve strong group ties (Vertovec 2001 a Levitt 2001:3).

En aquest cas, el concepte de diàspora manté el significat de diàspora original, com en el cas de la diàspora jueva. És interessant remetre's al significat etimològic del mot grec *dispeirein*: estendre, propagar, sembrar, escampar¹³.

La diàspora és un fet present que connecta amb l'experiència migratòria, però també és una referència constant als orígens, al passat. Parlar sobre la diàspora és per força parlar dels motius històrics d'aquesta, que segueixen molt presents. El fet de *mantenir*, en referència a les arrels i la memòria històrica, és una de les característiques de la diàspora descrites en varis treballs que defineixen el terme: Johnson parla de *maintenance* (2012:96), Levitt de *collective memory* (2001:3) i Clifford de *maintain a memory, vision or myth about their original homeland* (1994:304). La religió, de forta presència al llarg de tota la història d'Armènia, juga ara també un paper important en la diàspora, i la voluntat de mantenir certa visió, memòria, sobre l'*original homeland*.

La diàspora per tant té un fort component d'identitat cultural. Situar la pròpia vivència de la migració dins del marc de la diàspora, dota de contingut identitari el procés migratori. La paradoxa de la doble absència (Sayad 2010)¹⁴ no queda així

---

10 En aquest sentit Levitt parla de la diàspora com a eina en polítiques culturals (2001:3), i Johnson en parla com a terme amb el qual és bo pensar (*Diaspora as a term that is good to think with*) (2012:98) i que té l'habilitat de direccionar preguntes (2012:103).

11 Artzruni (2010:358-361; 453) i Beledian (1994:27-29).

12 Vertovec (2001) a Levitt (2001: 3), Ziemer (2009:415 i següents). També Clifford estableix una diferenciació entre el terme usat actualment en la pràctica de les ciències socials i el terme originari de la paraula, sobre la diàspora jueva o armènia (Clifford 1994).

13 Evans, J., Mannur, A. (2003:1); Johnson, P. (2012:99): *to spread or sow across*

14 Seguir estando "presente a pesar de la ausencia", seguir estando "presente aun ausente e incluso allá donde se está ausente" - que es tanto como "no estar más que parcialmente ausente allá donde

resolta, però sí parcialment alleujada, perquè el procés, tot i ser individual, forma part de la història de tot un país i això es vincula amb la identitat. "¿Qué es la identidad cultural? Es aquel reconocimiento humano de la vida, que se caracteriza principalmente por atender a la memoria de lo vivido, a sus repercusiones afectivas, y a los sentimientos y derechos de arraigo y vinculación que dicha memoria solicita". (Terradas 2000:1). La realitat observada encaixa a la perfecció amb la definició de Terradas. Sobre aquesta memòria i de les seves repercussions, és del que em parlen els armenis en la diàspora.

Amb el concepte de transnacionalisme i de transnacionalisme religiós, un es troba amb la mateixa dificultat que amb el concepte diàspora: les definicions són múltiples i dispars¹⁵. D'altra banda, aquesta llibertat a l'hora d'amotllar el concepte per al tractament de la realitat observada, ha estimulat la meua reflexió durant el treball de camp. He volgut tenir en compte el transnacionalisme religiós per al present treball donat que és un concepte que tracta el paper de la religió a través de les fronteres: "Religious ties that link across borders" (Levitt 2004:3). Vertovec afirma que el transnacionalisme fa referència als "múltiples lligams i interaccions que connecten gent o institucions a través de les fronteres dels estats-nació" (2009:3). El transnacionalisme descriu una "condició en la qual tot i les grans distàncies i la presència de fronteres internacionals [...], determinats tipus de relacions s'han intensificat i ara tenen lloc paradoxalment en un ja comú -tot i que virtual- camp d'activitat"¹⁶ (2009:3).

La contribució del concepte en aquest treball és que força a plantejar-se si es pot anomenar el fenomen estudiat transnacionalisme o no, precisament per aquesta connexió per sobre de les fronteres de la que ens parlen les definicions. Si bé com hem vist la diàspora implica una memòria històrica, i per tant, un vincle del que migra amb els orígens del seu país i la seva identitat cultural, no sempre es tracta d'una connexió entre persones de país a país. D'altra banda, en aquest treball contemplo la religió com a dispositiu de contacte amb el passat, els familiars,

---

se está ausente"-es la suerte o la paradoja del emigrado- y, correlativamente, al "no estar totalmente presente allá donde se está presente, lo que supone estar ausente a pesar de la presencia", a estar "ausente (parcialmente) incluso presente e incluso allá donde se está presente"-, es la condición o la paradoja del inmigrado (Sayad 2010:183).

15 Levitt 2001 i 2004, Vertovec 2009. Tots dos remarquen la multiplicitat de definicions possibles del concepte i la varietat de significats que s'hi han atribuït en diferents treballs de camp (Levitt 2004:4), (Vertovec 2009:12,18).

16 Traduccions de l'autora de l'anglès de les citacions de Vertovec.

l'esperança, l'evasió, el país d'origen, més que una forma de posar en contacte a les persones immigrades en el país d'acollida, que és el que estudien molt treballs sobre transnacionalisme religiós. Sí que és cert que al pare S. se li assigna també una funció aglotinadora en la diàspora, però això tan sols explica una petita part del que significa la religió per la diàspora armènia.

L'afirmació de Vertovec sobre les xarxes transnacionals ("poden funcionar per a reforçar la religiositat individual" 2009:146) sí que contribueix a reflexionar sobre l'experiència religiosa dels armenis en la diàspora i remarca fins a quin punt, el fet que la identitat cultural d'Armènia i la seva religió estiguin íntimament lligades, afecta a la vivència de la religió en el procés migratori.

RELIGIÓ I IDENTITAT ARMÈNIA

Aquesta breu contextualització històrica mostra el fort vincle entre Armènia i la seva església. Les persones d'Armènia que he entrevistat són testimonis de l'experiència d'aquest vincle. Hi ha un discurs sobre la història del seu país vinculada a la seva identitat que s'ha anat repetint en les diferents entrevistes: "Es lo que ha mantenido la cultura, a la gente, su propia identidad" (T.R.).

"Las gentes de Armenia todos tienen en común las ganas de mantener la identidad y la cultura" (S.J.).

Una de les idees que ha anat apareixent és el paper de la religió d'Armènia per a mantenir-ne l'existència, tant en referència al territori físic de l'estat com en la diàspora armènia (ja ho vèiem en les afirmacions de la T.R. i en S.J. sobre la situació geogràfica -p.8-).

D'aquest saber i convenciment històric es forja un dels papers de la religió en la diàspora: donar continuïtat i ennaltir la força de la permanència de la identitat armènia, malgrat les dificultats que suposa l'experiència de la diàspora. Me n'han parlat sobretot en S.J., la R.L., en K.M. i el pare S., que des de les seves experiències, intenten vetllar per aquest objectiu. En S.J.¹⁷ és el president de l'Associació d'Armènia a Catalunya ARARAT, a Santa Coloma, on hi ha la comunitat d'armenis més nombrosa d'Espanya. M'explica que l'associació vetlla tant per donar a conèixer Armènia als catalans ("El sitio donde tú vives, te gusta que te conozcan") com per

---

¹⁷ Nascut el 1991, és la persona més jove que he entrevistat.

promocionar la cultura armènia als mateixos armenis en la diàspora¹⁸.

Tots quatre manifesten la necessitat de transmetre al país d'acollida la pròpia cultura (tant als armenis com als catalans) per a mantenir la memòria històrica i la identitat armènia, i la centralitat del paper de l'església per a aconseguir-ho: "La iglesia es muy importante porque mantiene la historia. [...] Lo que mantiene vivo a un estado o cultura, es mucho su religión, porque de la religión, viene mucho su identidad de pueblo. Nosotros, si no, ya habríamos desaparecido" (S.J.).

La R.L., en K.M. i el pare S. entenen l'església com a eix per a generar comunitat en la diàspora, transmissora de la cultura a generacions nascudes en la diàspora.

El doctor K.M. és metge. És l'armeni que es va encarregar de la destinació d'un vicari de l'Església d'Armènia a Catalunya, el pare S., "para cubrir la parte espiritual de los inmigrantes de aquí". Ell el va rebre, el va acollir i el va presentar a les autoritats catalanes. El pare S. havia viscut als Estats Units oferint misses a d'altres armenis de la diàspora. Des del 2011 és a Catalunya. En ser l'únic a Espanya, cada diumenge celebra missa a una ciutat diferent. Actualment en K.M. és el president de la comunitat religiosa armènia de Barcelona. Em parla de l'Església Apostòlica Armènia com una autoritat total, que en la diàspora, té un paper d'organitzador d'altres aspectes més enllà del religiós, com l'econòmic i el social. Sobre la funció de l'església en la diàspora, m'explica: "Esta es nuestra misión, la de acercamiento hacia la iglesia, que conozcan lo que es su religión. Que las personas que nacen fuera de Armenia, puedan mantenerse armenios espiritualmente. Esto es importante y lo hemos mantenido durante los 98 años de diáspora hasta hoy. Un armenio, nazca donde nazca, tiene que saber su religión y su lengua. La iglesia juega un papel dentro de esta filosofía" (K.M.).

El pare S. en una de les homilies s'expressava de forma similar: "It's more difficult to be outside and keep your tradition/Get together to preserve, teach and maintain the culture/We are outside, we need to maintain our identity, our self, our culture, our language. It's positive to realise who you are, where you come from"¹⁹.

En K.M. em va explicar que l'Ajuntament els va cedir una església desacralitzada a

---

18 També la T.M. i en S.D., de l'Associació Cultural Armènia de Barcelona (ACAB) Hay Tun Casa-Armènia, vetllen per aquests objectius, però tot i que es coordinen amb l'església per a alguns actes, tenen una concepció de la religió més laica.

19 Apunts presos durant la missa del diumenge 23 de Juny, en la qual el pare S. va fer part de l'homilia en anglès i no en armeni, dedicada a uns turistes indis que es van quedar a la missa.

Nou Barris, però la comunitat religiosa no té pressupost suficient per a reformar-la. El pare S. celebra missa a Barcelona un cop al mes, en una petita parròquia adjunta a l'església, al carrer Balmes. Amb les vestimentes típiques dels vicaris armenis, la missa la fa a l'altar, encapçalat per la Moreneta. Els seus cants i els de la cantant es barregen quan es fan quarts de 12 amb els de la missa catòlica de l'església. Tret del dia de la missa pel genocidi, els altres dos diumenges que vaig anar-hi l'església estava força buida, com m'havien explicat la T.R., la R.L., en K.M. i en Joan.

La R.L. és directora d'una immobiliària i junt amb el pare S. i en K.M., treballa per a organitzar la comunitat armènia en la diàspora. Ella m'explica que avui en dia la pràctica religiosa s'ha reduït, però que és una manera de reconèixer-se a un mateix com a armeni ("Religión es algo que podemos presentarnos como armenios") i que una bona forma d'organitzar els armenis en la diàspora, és sota l'església. Per ella, els esdeveniments socials afavoreixen la comunicació i per tant, la integració. "Necesito explicar que hay una historia" (R.L.).

La T.M. (membre de l'Associació Cultural Armènia a Barcelona- ACAB Hay Tun-Casa Armènia), tot i no estar tant en contacte amb l'església sí que coincideix amb aquesta funció de la religió en la diàspora: "Lazo de unión para el pueblo: creencias y lengua propias".

El testimoni de la L.T. s'allunya d'aquests entre d'altres coses per la seva experiència subjectiva i íntima de la religió, però a la vegada troba en la religió un tret identitari armeni, que ella comparteix: "Sin esto yo no puedo vivir. Casi todos armeños". La L.T. no tan sols ressalta la importància que té la religió per ella, sinó que es tracta d'un sentiment compartit pels armenis. És interessant tenir en compte la L.N., que a diferència de la L.T., afirma estar en contra de la religió, però també que "Tot això, no ho puc negar, és la meva història, la meva tradició, encara que no ho cregui, ho tinc a dins". També en S.D. (president de l'ACAB) m'explica que tot i no ser practicant i tenir un concepte de la religió força crític i polític en comú amb la L.N., es veu amb l'obligació de transmetre-la als seus fills: "Y sí, religión está ahí, forma parte de mi cultura, y debo pasar a mi hijo". Tant ell com la T.M. em parlen de la transcendència que està tenint la destrucció de Khatchkar i d'altres símbols religiosos armenis per part dels turcs, encara en l'actualitat: "Intentan a cualquier precio

destruir...borrar la historia. Una iglesia no puede convertirse en una mezquita" (S.D.). "La religión ayuda a mantener a un pueblo unido y espiritualmente luchar para sobrevivir" (T.M.).

És destacable que totes les persones amb les que he parlat reconeixen un vincle entre la religió i la identitat armènia, i en aquest sentit hi otorguen un paper en la diàspora, tot això independentment de la seva experiència personal religiosa i les seves creences. Les experiències viscudes del fet religiós que m'han explicat els armenis són molt diverses: la L.T. al seu país anava a l'església cada setmana i ara no hi va mai, d'altres només hi van en algunes dates assenyalades o quan els ve de gust, d'altres creuen que s'hi hauria d'anar més, alguns viuen la religió en comunitat, d'altres íntimament, alguns es declaren laics, o agnòstics, però tots coincideixen en el vincle central entre la religió i Armènia. La religió doncs, més que l'església, és pels armenis un tret identitari important del seu país.

Aquest vincle entre la identitat armènia i la seva religió també marca l'experiència viscuda del fet religiós. Per a alguns armenis en la diàspora, la religió pot funcionar com a via d'apropament a Armènia. La L.T. resa per la seva filla i les seves nétes, que viuen a França a un pis d'acollida de la Creu Roja. La T.R. i la R.L. em parlen de trobar un bocinet d'Armènia quan van a l'església. La T.R. hi busca de vegades l'encontre d'olors i imatges que evoquen records de la vida a Armènia. En K.M. descriu així aquesta vivència: "Cuando quiere sentir Armenia, se acerca a la iglesia para sentir su identidad armenia".

LA VIVÈNCIA ÍNTIMA DE LA RELIGIÓ EN L'EXPERIÈNCIA QUOTIDIANA DE LA MIGRACIÓ

Les narracions de les experiències dels argelins a França i les reflexions que en fa Sayad (2010), ofereixen una nova dimensió al tractament de la migració.

El concepte de la doble absència parla d'un estat d'ànim força angoixant, posa de manifest una realitat difícil de verbalitzar, i és la sensació de la persona emigrada i immigrada de no estar completament present al país d'acollida, ni tampoc al d'origen, estant per tant parcialment absent en tots dos²⁰. En el cas del meu treball de camp, és un sentiment que es desprèn de totes les entrevistes i va prenent més força a mesura que s'aprofundeix en les experiències dels testimonis. Per això i per tractar-se de

---

²⁰ Veure citació amb la definició del mateix Sayad a nota 14, pàgina 9.

quelcom tan difícil de plasmar teòricament, vaig decidir adoptar el concepte com a prisma per a les meves observacions, que ha acabat enriquint. Les següents frases són part de la narració de la pròpia experiència migratòria dels armenis i les armènies a Barcelona, que té força en comú amb la dels argelins a França descrites per Sayad.

"El sentimiento de que tú vives en un sitio y tú sigues manteniendo tus raíces y tu historia" (S.J.).

"En España me siento como en casa pero las raíces tiran, es algo que no se puede negar" (T.R.).

"Te das cuenta de que no eres de un sitio ni eres del otro. Tienes muchas inquietudes y ni perteneces a un sitio ni perteneces a otro y en realidad no perteneces a ningún sitio" (T.R.).

"Yo me siento armenia y soy armenia, pero por ciertas cuestiones de mentalidad, y otras, soy diferente" (T.R.).

"Es algo que ni siquiera te han contado" (S.D.).

"Un ve amb aquesta mentalitat, aquí la realitat és una altra" (L.N.).

"Molt gris, cada dia és una lluita contra tu mateixa" (L.N.).

Algunes de les vivències de l'angoixa de la migració parlen de les experiències de vida del fet religiós, i això condueix a observar què aporta la religió en l'experiència de la diàspora pels armenis a partir de l'obra de Sayad, i que comparteixen la L.T., la T.R. i la R.L..

La L.T. és d'Echmiadzin, la ciutat Santa d'Armènia. Va arribar a Barcelona fa 6 anys i hi treballa com a dona de fer feines més de 10 hores al dia per sota del salari mínim, amb unes condicions de precarietat laboral. No té parella. Treballa tantes hores com pot i envia diners a la seva mare i a la seva filla. Aquest estiu ha pogut anar a Armènia per primera vegada des que va marxar. La seva família viu la segona diàspora: la filla, amb la seva família, viu a França a la frontera amb Alemanya, la seva germana gran, a prop de París i una altra germana, a 100 km de la filla. Tots ells destins francesos assignats per la Creu Roja. El seu testimoni ens parla de la vivència personal de la religió i la seva percepció en una vida tràgica, que no millora malgrat la migració ("allí más problemas que aquí, pero allí vivir más contenta"). És la narració de la seva experiència la que em va fer pensar en la vivència del treball dels argelins a França que descriu Sayad:

En el caso particular en que el trabajo es objetivamente puesto en tela de juicio en tanto que es la razón de ser de la inmigración y, en última instancia, la razón última del mal y del malestar que se siente en la inmigración y del que se hace a la inmigración responsable tiende a constituirse como pivote central de una existencia desgarrada minada en su interior hasta el punto de perder el sentido de la vida. Aquí también el trabajar tiende a ser identificable y totalmente identificado con vivir, puesto que, en la situación de encogimiento social en la que se refugia "el melancólico", el trabajo fuerza a vivir y no solamente permite vivir (Sayad, 2010:205).

La L.T. resa cada dia quan surt de la feina, camí de casa: "si no hablo con Jesús, parece más mal. Jesús todo escucha. Está vivo, me escucha, me ayuda. Algún día regala cosas que yo también estoy contenta. Sin esto yo no puedo vivir". Crec que les paraules de Sayad citades descriuen molt bé la relació de la L.T. amb el treball, i l'angoixa que se'n deriva. La diferència però és que la Lala sembla adoptar no el treball sinó la religió com a *pivote central*, atenuant del lloc angoixant on la deixa l'experiència del treball. Així, el treball permet viure, com diu Sayad, però el que força a la L.T. a viure és la convicció que li aporta la seva fe que les coses canviaran. D'altra banda, sent la religió un ens al qui dirigir-se, desfogar-se cada dia en sortir de la feina, el treball esdevé així suportable.

També per la R.L. i la T.R., té l'església un paper en relació a l'experiència quotidiana del treball. "Cuando emigras estás ocupada todo el día" (R.L.). La R.L. em parla de la sensació d'estar tant ocupada, que corris el risc d'oblidar-te d'una data tan important com la commemoració del genocidi el 24 d'abril. Per això les celebracions de la comunitat, li serveixen de gran ajuda: "Tienes algo donde tú puedes ir sin hacer nada y recordar algo, tu nación". Per la L.T., que a Echmiadzin anava a l'església un cop per setmana mentre aquí no hi va mai (diu que no té temps per anar-hi), la religió en la diàspora és com una teràpia personal, fruit de la voluntat de manenir l'esperança i desfogar-se davant de les dificultats. La R.L. i la T.R. sí que van a l'església de tant en tant des que viuen a Barcelona. L'experiència del treball i l'experiència religiosa es vinculen en les seves vivències, perquè per elles la religió pot ser proporcionadora de pau i tranquil·litat, un espai d'evasió del ritme²¹ frenètic

---

21 [...]las transformaciones de todos los ritmos, incluso de los ritmos más ordinarios y cotidianos que son otros tantos marcos de la vida social [...]; estas transformaciones vividas en el tiempo *interior* llevan al repliegue sobre sí mismo, sobre un *tempo* propio y, por consiguiente llevan a la introspección minuciosa y suspicaz, preocupada por descubrir la falta en todas partes y todos los actos de la vida y, en primer lugar, la falta original que es la inmigración misma, esa falta esencial

del quotidià, un racó d'evasió que a més a més, és "ese trocito como de estar en casa" (T.R.).

Tant la R.L. com la T.R. creuen que Déu és a dins de cada persona i afirmen no necessitar la mediació de l'església o l'ofici de la missa per a practicar la seva fe. No obstant les visites a l'església des que estan a Barcelona, estan plenes de significat: "En la iglesia de alguna manera tienes ese sentimiento de total tranquilidad. Cuando estás realmente (fa gest que ja no pots més) tus piernas van a iglesia" (R.L.). "Trabajo, problemas, inquietudes. Vida rutinaria y ajetreada de hoy en día. A veces todo eso se acumula y necesitas un momento de paz y reflexión, de pasar tiempo con tus propios pensamientos. Y en tu casa es más complicado de conseguir, siempre hay algo que hacer. Si puedo y me siento con las ganas de esa paz, voy. Entrar en la iglesia de Armenia me hace, me parece un modo de reflexionar y buscar esa paz" (T.R.).

La vivència religiosa en la diàspora que relaten les tres dones armènies té un caràcter d'experiència íntima i d'instrospecció²², i ofereix un altre exemple de la vivència de la religió com a tret identitari armeni, no tant des de la comunitat armènia sinó des de les vivències personals de cada individu armeni, la manera de situar-se de cadascú davant del fet migratori.

RELIGIÓ I DISCURS POLÍTIC

Dels armenis que van migrar en la segona diàspora després de la caiguda de la URSS, n'hi ha molts que són una generació amb una relació amb la religió diferent de la de les altres generacions, condicionada per l'educació sota el règim comunista. Les persones entrevistades que formen part d'aquest grup (en S.D., la T.M., i la L.N.) tenen una visió de la religió més aviat crítica, que passa a formar part de la vivència personal de cadascú. "A mi, a Armènia, m'apropa la muntanya, l'església no" (L.N.). Això contrasta amb l'experiència de la religió del pare S., la R.L. i en K.M. presentada anteriorment, que precisament són els testimonis més grans d'edat que he entrevistat.

"A la meva família no som creients. L'educació religiosa te la dóna la família, perquè

---

que ha engendrado todas las otras que nos complacemos en inventariar, faltas menores, puntuales, que son actualizaciones múltiples de la falta principal (Sayad, 2010:205).

²² Veure nota anterior en referència a la introspecció.

a l'escola comunista no es donava, el sentiment és molt fort" (L.N.). La L.N. prové de Yerevan, la capital d'Armènia. Fa 8 anys que és a Barcelona. Va venir-hi per motius econòmics i motivacions acadèmiques. És tècnica infantil i actualment treballa a una llar d'infants i a un restaurant per poder-se pagar els estudis universitaris d'educació social. El primer que em va comentar en començar l'entrevista va ser el seu rebuig cap a la religió: "Misèria humana. Misèria humana. Estic en contra de la religió. Vaig entendre que amb la religió no anava a parar enlloc".

La L.N. ofereix una visió política sobre Armènia des d'Armènia. Es mostra enfadada amb l'Església Armènia: "Armènia és el primer país on va ser reconegut el cristianisme. I què?! No hi ha diners per a que la gent mengi i a lo millor demà passat fan una església! Ostres! Jo no menjo! Anem cridant cristianisme, però on anem a parar?!". Em parla de la seva pròpia educació sota el comunisme i de la repressió viscuda, de les guerres que ha patit Armènia en motiu de la religió, de la situació de pobresa del seu país, de la corrupció i del poder econòmic i general que té l'església. Es tracta d'un discurs polític sobre l'església molt crític, que tan sols ella m'ha expressat tan clarament. L'Església Apostòlica Armènia com una institució amb molt poder davant d'un país en la misèria i per tant, allunyada completament de la realitat que viu la població. En S.J. per exemple em parla del poder dels sacerdots completament aliè a la realitat del poble armeni com a causa de l'allunyament de la gent de l'església. En Sevada va rebre la mateixa educació que la L.N. ("A mi me han contado más del abuelo Lenin que de la religión. Parte religiosa, cero. Me han formado así"). Tant ell com la T.M. i en S.J. m'expliquen que moltes persones em parlaran amb orgull del paper de l'església per a mostrar i explicar la cultura armènia i la seva rellevància en la identitat armènia, però probablement no han anat mai a l'església.

És interessant tornar a l'observació de la L.N. sobre aquesta manera de ressaltar amb orgull el tret identitari religiós armeni mentre s'omet la realitat de la vida del poble armeni, plena de dificultats. L'exemple també serveix per veure que tot i ser un discurs sobre una experiència de la identitat cultural en part diferent a la resta, quan es parla de religió, continua apareixent la història de vida, la pròpia relació del subjecte amb Armènia i el paper de la religió en la identitat cultural en la diàspora.

CONCLUSIONS

Tal i com mostren les narracions dels testimonis exposades, l'experiència de vida del fet religiós es reassigna arrel de la migració. La diàspora fa que s'intensifiqui el vincle entre religió i identitat armènia; en alguns casos, perquè apareix una necessitat d'apropar-se al país del que s'està físicament absent, en d'altres, hi ha certa por a oblidar i per tant una necessitat de commemorar en comunitat, de vetllar per la memòria històrica, i l'Església Armènia a Barcelona pot jugar-hi un paper important. En l'experiència de la migració, la pràctica religiosa pren també un nou sentit que es modifica respecte la que es practicava a Armènia, que passa a formar part del passat. Les persones que m'han parlat d'aquesta vivència, ho vinculen a un canvi de vida i per tant de necessitats, però també a la particularitat estètica de les esglésies armènies.

Tots els entrevistats m'han parlat de la religió com a quelcom que representa a Armènia, i a més a més, té un paper central en el manteniment de la identitat cultural armènia en la diàspora, a través de la seva pràctica, a través de transmetre-la o a través d'organitzar la comunitat. Cada una d'aquestes vies no és compartida per totes les persones entrevistades. En comú, hi ha un contacte continu amb el país d'origen, vincle propi de les diàspores. Però el paper que juga la religió i en particular l'assistència a l'església no és tan sols ni en gran mesura el de posar en contacte a armenis que viuen a la mateixa ciutat en la diàspora. La religió, doncs, posa en relació, però no tan sols en el sentit de generar comunitat en la diàspora.

La religió té una funció central en la diàspora, però està més relacionada amb les experiències de cada individu. Part del seu efecte podria semblar propi de la comunitat, com quan es té en compte l'estret vincle de la religió amb la identitat armènia, però una altra vegada, és un procés individual: la religió ajuda l'individu a reforçar la seva pròpia identitat armènia, i és aquest qui amotlla la religió a les seves necessitats per tal que això sigui possible. Fins i tot en el cas de la L.N., que afirma rebutjar la religió, aquesta exerceix el mateix rol, no apropant-la a Armènia d'una manera sensorial, com en el cas de la T.R., però sí racionalment: la religió la porta a parlar de la seva vida a Armènia, de l'educació rebuda, de la situació política i la història del seu país.

BIBLIOGRAFIA

ARTZRUNÍ, A.; ARTZRUNÍ, R. (2010): *Historia del pueblo armenio*. Barcelona: Sirar Ediciones

BAUMAN, M. (2000): "Genealogies of Semantics and Transcultural Comparison". *Numen, Vol.47, Fasc. 3, Religions in the Disenchanted World*. pp.313-337

BELEDIAN, K. (1994): *Les Arméniens*. Belgique: Brepols

CANALS, R. (2011): "Ritos en el exilio: función y significado del ritual en la diáspora. El caso de las religiones afroamericanas en Barcelona." *Actas del XII Congreso de Antropología de la FAAEE, León, España*. pp. 1857-1864

CLIFFORD, J. (1994): "Diasporas". *Cultural Anthropology* 9(3): pp. 302-338

EVANS, J.; MANNUR, A. (2003): "Nation, migration, globalization: points of contention in diaspora studies". A *Theorizing diaspora: a reader*. USA, UK, Australia: Blackwell Publishing. pp. 1-22

GURRIARÁN, J. (2008) *Armenios, el genocidio olvidado*. Madrid: Espasa Libros

JANERAS, S. (2011): *Les Esglésies Orientals. Història, tradició espiritual i visió ecumènica*. Lleida: Pagès Editors

JOHNSON, P. (2012): "Religion and diaspora". *Religion and society: Advances in research*. 3. Berghahn Books. pp.95-114

DURKHEIM, E. (1982): *Las formas elementales de la vida religiosa*. Madrid:Akal.

LEVITT, P. (2001): "Between God, Ethnicity and Country: an approach to the study of transnational religion". Paper presented at Workshop on *Transnational Migration*:

Comparative Perspectives, June 30- July 1, 2001, Princeton University

LEVITT, P. (2004): "Redefining the boundaries of belonging: the institutional character of transnational religious life". *Sociology of religion*. 65:1 pp.1-18

MORRIS, B.(1995): *Introducción al estudio antropológico de la religión*. Barcelona: Paidós

RADHAKRISHNAN, R. (2003): "Ethnicity in an age of diaspora". A Evans, J., Mannur, A. (ed) *Theorizing diaspora: a reader*. USA, UK, Australia: Blackwell Publishing. pp. 119-130

SAYAD, A. (2010): *La doble ausencia. De las ilusiones del emigrado a los padecimientos del inmigrado*. Rubí (Barcelona): Anthropos

STUART, H. (2003): "Cultural identity and diaspora". A Evans, J., Mannur, A. (ed) *Theorizing diaspora: a reader*. USA, UK, Australia: Blackwell Publishing. pp. 233-246

TERRADAS, I. (2000) "La contradicción entre identidad cultural e identificación política". *Demófilo. Revista de cultura tradicional de Andalucía*. 33/34. pp.30-43

VALDÉS, R. (2001): "La meva definició de religió". *Revista d'Etnologia de Catalunya*.18, pp. 118-139: il

VERTOVEC, S. (2000): "Religion and diaspora". Paper presented at the conference on 'New Landscapes of Religion in the West', School of Geography and the Environment, University of Oxford, 27-29 September 2000 Forthcoming in *New Approaches to the Study of Religion*, Peter Antes, Armin W. Geertz & Randi Warne (eds), Berlin & New York: Verlag de Gruyter

VERTOVEC, S. (2009): *Transnationalism*. Oxon, Routledge: Taylor & Francis Group

ZIEMER, U. (2009): "Narratives of Translocation, Dislocation and Location: Armenian Youth Cultural Identities in Southern Russia", *Europe-Asia Studies*, 61:3, pp. 409-433